

Hierbij treft u de najaarseditie van de nieuwsbrief op het gebied van erfgoed die de gemeente Gouda uitbrengt. We houden u hiermee op de hoogte van zaken die spelen op dit brede terrein.

U kunt in deze nieuwsbrief onder andere lezen over de gezichtsreconstructie van de schedel die gevonden is tijdens het funderingsherstel van de Sint Jan. Maar ook besteden we aandacht aan Goudse ambachten die op de Nationale Inventaris van immaterieel erfgoed staan en over een prachtig opgeknapte winkelpui. Verder staat er een artikel in over een expeditie naar Madagaskar en de speciale link die er met Gouda is. Hier vertellen we kort iets over waarmee we bezig zijn, maar we beginnen met het komende Erasmusjaar.

Kent u mensen die wellicht geïnteresseerd zijn in de nieuwsbrief? Stuur u deze nieuwsbrief dan door of vertel hen dat ze zich kunnen aanmelden voor de verzendlijst door een mailtje te sturen aan Nieuwsbrief.MenA@gouda.nl. U kunt zich op dit adres ook afmelden voor de nieuwsbrief.

Gouda

Gouda viert in 2016

Erasmusjaar

Gouda en Bazel hebben het jaar 2016 uitgeroepen tot Erasmusjaar. In dat jaar is het namelijk precies 500 jaar geleden dat Erasmus zijn levenswerk publiceerde: *Novum Instrumentum*, een nieuwe vertaling van de Bijbel (Nieuwe Testament) vanuit het Grieks in het Latijn.

Erasmus had een speciale band met Gouda. Zijn ouders woonden in Gouda, hij bracht er een groot gedeelte van zijn jeugd door en studeerde als jonge man in het klooster Steyn bij Gouda. Zijn laatste levensjaren bracht Erasmus in Bazel door, bij zijn vriend en boekdrukker Froben. Daar stierf hij ook en liet duizenden brieven en honderden boeken, tractaten en adviezen na. Erasmus correspondeerde in de loop van zijn leven met alle machtigen en opinieleiders in Europa. Hij had radicale opvattingen over onder andere onderwijsvernieuwing, oorlog en vrede en het openbaar bestuur. De voor Erasmus zo belangrijke waarden verdraagzaamheid en vriendschap zijn 500 jaar later nog steeds actueel.

Alle reden dus voor de steden Gouda en Bazel om in 2016 het gedachtegoed van Erasmus voor het voetlicht te brengen.

2016: wat kunnen we verwachten in Gouda?

Er worden heel veel activiteiten ontplooid in 2016. Museum Gouda, de Sint-Janskerk, het Erasmus Genootschap, de Jeruzalemkapel, de Chocoladefabriek, Golda, het Verzetsmuseum, het Doe Platform en de horeca; ze bereiden zich allemaal voor. Als voorproefje voor het Erasmusjaar is op zotte zaterdag, 17 oktober jl., een gietijzeren beeld in de museumtuin onthuld van de viervoeter waarmee Erasmus door Europa trok, van kunstenaar Tom Claassen. De ezel is net zo koppig en trouw als Erasmus zelf.

Wat zeker op het programma staat:

- Een grote **tentoonstelling** in Museum Gouda, met de titel: “Ik wijk voor niemand”. Herman Pleij leidt met film en geluid de bezoekers rond door Gouda, de Lage Landen, Oxford, Brussel, Rome en Bazel. Onderweg vertelt Pleij over de opvattingen van Erasmus en zijn contacten met Thomas More en Luther.
- **Portretten** geschilderd door Neel Korteweg van de mens Erasmus en zijn vrienden; ook te zien in Museum Gouda.
- Een **kinderboek** over het leven van Erasmus, dat uitgedeeld wordt aan de leerlingen van de groepen 6,7,8 op alle basisscholen in Gouda.
- Een **debatwedstrijd** voor leerlingen van het voortgezet onderwijs, met als thema: Vriendschap. Erasmus had uitgesproken opvattingen over de grote betekenis van goede vrienden.
- Een nieuw **gebrandschilderd raam** voor in de Sint-Janskerk over Verdraagzaamheid; ontworpen door beeldend kunstenaar en glazenier Marc Mulders, “glazenier in dienst van Erasmus”. Dit raam wordt in 2016 aangebracht.
- Een serie **lezingen** over de actuele betekenis van Erasmus met filosofen, historici en politici in Museum Gouda; waaronder Stine Jensen, James Kennedy en Ahmed Aboutaleb.

Museum Gouda herstelt de handgeschreven brief en het openhartige tafelgesprek in ere tijdens het Erasmusjaar.

Meer informatie? www.erasmus2016.nu

MUSEUM GOUDA

06/02 t/m
26/06/2016

ERASMUS
Ik wijk voor niemand

www.erasmus2016.nu

ENTREE TENTOONSTELLING Achter de Kerk 14

2016 ERASMUS GOUDA

VSBfonds ZABAWAS

Op expeditie naar Madagaskar

een zoektocht naar het Hollantsch Kerckhoff uit 1595

Als alles volgens plan verloopt, vertrekt begin 2016 een expeditie naar Nosy Manitsa: een klein eilandje voor de kust van Madagaskar. Archeologen en studenten gaan daar op zoek naar het 'Hollantsch Kerckhoff': een 16^e eeuwse begraafplaats van Hollandse zeelieden. Gouda draagt financieel bij aan deze expeditie. Maar waarom precies? En wat wordt er onderzocht bij deze expeditie?

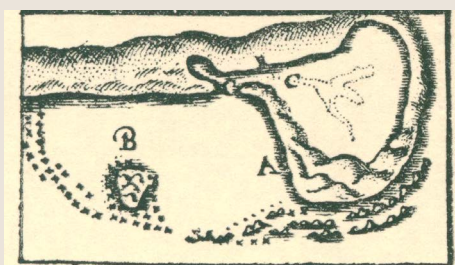
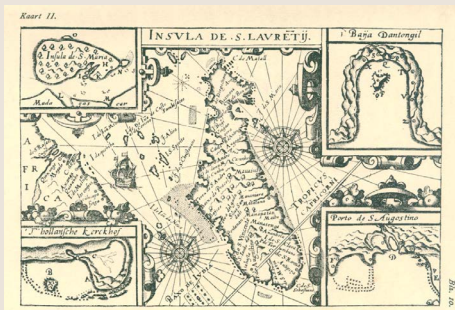
De vier schepen die aan de expeditie deelnamen: de Duyfken, de Amsterdam, de Mauritius en de Hollandia. De kapitein van het laatste schip is op Nosy Manitsa begraven. Afbeelding: collectie Rijksmuseum Amsterdam

Dit verhaal begint in april 1595, als vier koopvaardijsschepen vanuit Amsterdam op weg gaan naar Oost-Indië, het huidige Indonesië. Het doel: het openen van een handelsroute. Het is een bijzondere reis, omdat het de eerste keer is dat er vanuit Holland schepen die kant op gaan. De handel met Oost-Indië was tot op dat moment namelijk volledig in handen van de Portugezen, die als enige de zeeroutes richting het oosten kenden. Holland was echter in oorlog met Spanje en kon daardoor geen handel drijven met de Portugezen. Bovendien wilden de Hollandse kooplieden heel graag meeprofiteren van de grote winsten die werden gemaakt op luxe oosterse specerijen en kruiden, zoals nootmuskaat, kruidnagel, foelie en kaneel. Ze besloten daarom zelf een expeditie op te zetten om via Kaap de Goede Hoop naar Oost-Indië te varen.

De gebroeders De Houtman, Cornelis en Frederik.

Kaart van Madagaskar (en uitvergroting) uit het in 1598 gepubliceerde verslag van de eerste Schipvaart door Willem Lodewyksz.

Nosy Manitsa

Nu was zeevaart in die tijd nog geen veilige bezigheid, zeker niet zo'n lange reis naar Oost-Indië. Naast stormen en piraterij zorgde met name het slechte eten aan boord van de schepen voor problemen. Omdat verse groente en fruit niet lang bewaard konden blijven, ontstond na verloop van tijd een gebrek aan vitamine C. Gevolg: vele zeelieden kregen scheurbuik en stierven. Ook bij deze expeditie vormde scheurbuik al snel een groot probleem. Op zoek naar verversingen en gestuurd door ongunstige wind en hevige stormen, raakten de vier schepen flink uit koers. Hierdoor belandden ze in september 1595 uiteindelijk bij Nosy Manitsa: een klein eiland voor de westkust van Madagaskar. Hier lagen ze ruim drie weken voor anker. Op het eiland werd een kamp ingericht voor de zieken. Ook werden er naar schatting twintig tot dertig doden begraven, waaronder de kapitein van één van de schepen. Toen de overge-

bleven bemanning voldoende hersteld was, zetten ze hun reis voort naar 'de Oost'. Na vele omzwervingen bereikten ze uiteindelijk daadwerkelijk Oost-Indië.

Eerste Schipvaart

Drie van de vier schepen en 87 van de oorspronkelijk 249 bemanningsleden slaagden er twee jaar later, in 1597, in om terug te keren naar Holland. Hoewel ze nauwelijks winst hadden gemaakt, zorgde hun terugkeer er wel voor dat er meer schepen vanuit Holland richting Oost-Indië vertrokken en diverse handelsroutes werden opgezet. Het monopolie van de Portugezen was daarmee doorbroken en Holland kon als handelsnatie gaan groeien. Dat leidde tot de oprichting van de VOC in 1602 en luidde het begin van de Gouden Eeuw in. Daarmee is deze 'Eerste Schipvaart', zoals de tocht is gaan heten, dus van zeer groot belang geweest voor de vaderlandse geschiedenis.

Monument voor de eerste schipvaart in het Houtmansplantsoen.

Houtmansplantsoen

Lezers die bekend zijn in Gouda zullen nu wellicht denken: 'Eerste Schipvaart, bestaat daar niet een monument voor hier in Gouda?' Dat klopt: in het Houtmansplantsoen staat sinds 1880 een gedenkteken aan deze expeditie. Dit gedenkteken staat niet voor niets in Gouda, en niet voor niets op die plek. Er is namelijk een hele sterke Goudse component aan dit verhaal: de expeditie in 1595 stond onder leiding van twee bekende Goudse broers: Cornelis en Frederick De Houtman. Deze broers, zoons van een Goudse bierbrouwer, waren twee jaar eerder naar Portugal gestuurd om meer informatie in te winnen over de Portugese route naar de Oost. Ze werden echter betrappt en vastgezet wegens spionage. Uiteindelijk werden ze begin 1594 vrijgekocht, waarna ze terugkeerden naar Holland en de leiding kregen over de expeditie.

Hollantsch Kerckhoff

Die Goudse connectie zorgde ervoor dat de gemeente direct geïnteresseerd was toen begin dit jaar twee archeologen, David Bouman en Marco Roling, langskwamen met de mededeling dat ze er via archiefonderzoek achter waren gekomen dat het eilandje Nosy Manitsa nog steeds bestaat. En dat op dit eilandje waarschijnlijk nog steeds de resten aanwezig zijn van de begraafplaats met Hollandsche zeelieden: het ‘Hollantsch Kerckhoff’. Aanwijzingen hiervoor zijn te vinden in allerlei archiefbronnen, zoals oude scheepsjournalen en zeekaarten. Daarnaast is tijdens een eerste verkennend onderzoek op het eiland een menselijke onderkaak aangetroffen. Diverse specialistische onderzoeken aan Nederlandse universiteiten hebben aangetoond dat die kaak toebehoorde aan een man die afkomstig was uit de Noord-Europese kuststreek, en dat die man rond 1600 heeft geleefd. Het zou dus heel goed de kaak van één van de zeelieden van de Eerste Schipvaart kunnen zijn.

De expeditie

Iedereen is er van overtuigd dat Nosy Manitsa inderdaad het eilandje van het Hollantsch Kerckhoff is. Daarom willen Bouman en Roling gaan kijken of ze ook daadwerkelijk de begraven Hollanders nog kunnen terugvinden. Dit gaan ze doen met verschillende zogenaamde non-destructieve methodes, oftewel: technieken die de bodem niet verstoren. Op deze manier zullen ze op zoek gaan naar de begraafplaats. Zo zal met een grondradar worden gekeken of er sporen in de bodem aanwezig zijn. Daarnaast zal door middel van veldverkenning gezocht worden naar sporen die aan het oppervlak liggen. Het eerste doel is het verkrijgen van een antwoord op de vraag: zijn er nog restanten van de begraafplaats bewaard gebleven? Zo ja, dan zal er ook een vervolgexpeditie komen om de restanten archeologisch te onderzoeken. Niet alleen zou dit tastbare restanten opleveren van een voor de Nederlandse geschiedenis zeer belangrijke reis, onderzoek zou ook van onschatbare waarde kunnen zijn om meer informatie te verzamelen over scheurbuik. Daarnaast zou het gaan om de oudste begraafplaats van Hollanders buiten Nederland.

Maar voordat er over een vervolgonderzoek nagedacht kan worden, moet eerst het verkennend onderzoek plaatsvinden. Daar is een flinke expeditie voor nodig, helemaal omdat het onderzoek op een eiland plaatsvindt dat alleen met heel veel moeite bereikt kan worden. Bovendien is er letterlijk niets op het eiland. Alle voorraden moeten meegenomen worden vanuit Antananarivo, de hoofdstad van Madagaskar, om per auto en boot naar het eiland gebracht te worden. Om die lastige klus te klaren is er een samenwerking opgestart met diverse universiteiten, zowel op Madagaskar als

De op Nosy Manitsa Noord gevonden onderkaak, die heeft toebehoord aan een 16e eeuwse man uit de Noord-Europese kuststreek. Mogelijk dus één van de Hollandse zeelieden van de Eerste Schipvaart!

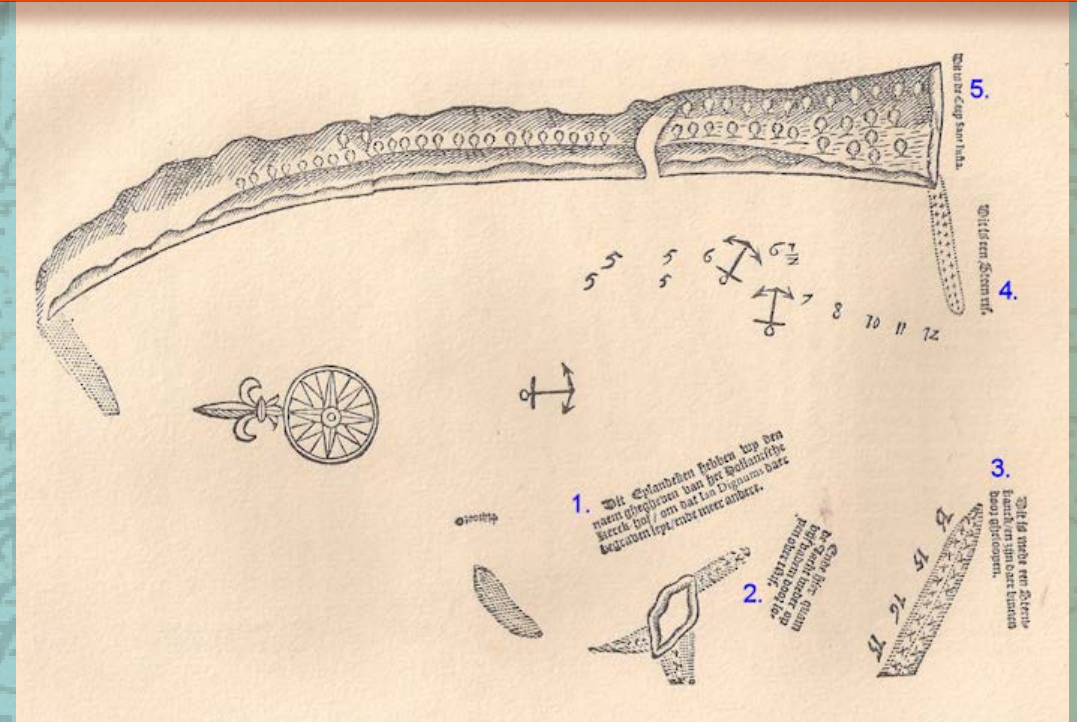

Nosy Manitsa tegenwoordig: leeg en verlaten.

in Nederland. Daarnaast doen de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de Malagase overheid mee. En ook de gemeente Gouda draagt dus bij, vanwege de Goudse link en de vele mogelijkheden die wij zien om hiermee het verhaal van het Goudse erfgoed uit te breiden

Ook zonder skeletten een zeer bijzonder verhaal

Gaat de begraafplaats ook echt gevonden worden? We hopen het uiteraard wel, maar weten het nog niet zeker. Want hoewel de begraafplaats ongetwijfeld op het eiland

De baai van Ampalaza, kaart uit 1598. Nummer 1 betreft het eiland Nosy Manitsa. Oorspronkelijke tekst bij dit eiland luidde: Dit Eylandeken hebben wy den naem ghegeven van het Hollantsche Kerrck-hof / om dat Ian Dignums daer begraven leyt/ende meer andere.

heeft gelegen, is het niet bekend of de graven er nog steeds liggen. Het kan immers best zo zijn dat de begravingen in de afgelopen 420 jaar al zijn verstoord of weggespoeld. En zelfs als dat niet het geval is, zou het kunnen dat de sporen op een plek liggen waar we ze niet verwachten. Of zo diep dat ze niet met grondradar gevonden kunnen worden. Het blijft, kortom, een kwestie van afwachten en hopen.

Maar: zelfs als de graven uiteindelijk niet gevonden zouden worden, is dit verhaal zonder meer de moeite waard om te vertellen. Een verhaal over dappere zeelieden en handelaars die onvoorstelbare moed toonden door zich in het onbekende te storten. Een verhaal over doorzettingsvermogen en koopmansgeest. En, indirect, ook een verhaal over kolonisatie, inclusief alle goede en slechte gevolgen. Alleen al om die verhalen te kunnen vertellen en de Goudse rol daarin te kunnen belichten, is deze expeditie buitengewoon zinvol. Vandaar dat Gouda graag bijdraagt en hoopt op een succesvolle zoektocht naar het Hollantsch Kerckhoff. In een volgende nieuwsbrief leest u of de expeditie geslaagd is!

Plateelschilderen en kleipijpen: nu officieel immaterieel cultureel erfgoed

Gouda heeft sinds afgelopen jaar twee typisch Goudse ambachten op de lijst van immaterieel erfgoed staan. Naast het kleipijp rollen staat ook het plateelschilderen op de *Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed*.

Immaterieel cultureel erfgoed gaat over culturele gebruiken, tradities, verhalen en ambachtelijke vaardigheden, maar ook over de instrumenten en objecten die daarmee worden geassocieerd. De Nationale Inventaris brengt het immaterieel erfgoed in kaart en helpt gemeenschappen om hun traditie door te geven aan volgende generaties. Tradities die mensen van huis uit hebben meegekregen, zich eigen hebben gemaakt en die zij op hun beurt weer willen doorgeven.

Je kunt immaterieel erfgoed niet conserveren en restaureren, zoals monumenten, archiefstukken en museumvoorwerpen. Tradities en rituelen moeten een hedendaagse betekenis hebben, anders worden ze niet meer gebruikt en verdwijnen ze. Daarom is het belangrijk dat immaterieel erfgoed meegaat met zijn tijd. Hierbij zijn altijd mensen betrokken: mensen die een traditie dragen, koesteren en doorgeven aan de toekomst.

De mensen achter de ambachten

Trudy Otterspeer bewaakt het ambachtelijk plateelschilderen en geeft de kennis hierover door. Al op jonge leeftijd heeft zij het vak in de praktijk geleerd en ze oefent het nog

steeds professioneel uit. Om de kennis over het ambacht veilig te stellen heeft zij een erfgoedzorgplan opgesteld. Dat was nodig voor een plek op de Nationale Inventaris en het bijbehorende certificaat. Om de kunst en het vak van het plateelschilderen voor de toekomst te garanderen, organiseert zij cursussen en workshops in haar atelier en bij de keramiek-opleiding SBB Gouda. Men kan daar de fijne kneepjes van het vak leren. De persoon die het ambacht van Goudse kleipijpen rollen uitoefent en stimuleert en daar het certificaat voor heeft gekregen, is Patrick Vermeulen. Een voorwaarde bij het certificaat is het ontwikkelen van initiatieven om het ambacht in de belangstelling te brengen, het door te geven en te behouden. Dit doet hij bijvoorbeeld door de ontwikkeling van een stadswandeling rond het thema pijp, een uitgebreide website en het opzetten van een rijdend museum.

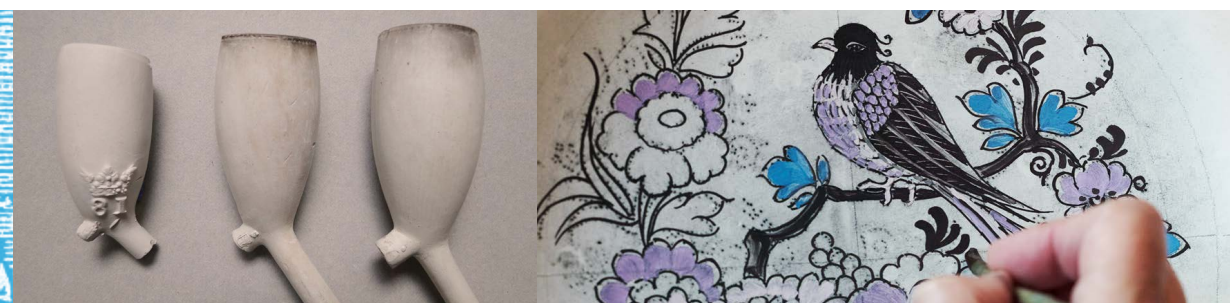
Meer weten over deze typisch Goudse ambachten?

Atelier Ambachtelijk plateel
www.ambachtelijkplateel.nl

Stichting De Goudse Pijp
www.goudsepijp.nl

Plateel van Trudy Otterspeer

Hervonden parel in de binnenstad

Soms komt er bij een verbouwing een onverwachte verrassing tevoorschijn. Dit was het geval bij renovatiewerkzaamheden aan het pand op de hoek van de Zeugstraat en de Lange Groenendaal. Het pand verkeerde in niet al te beste staat. Het was zelfs zo dat het stucwerk op straat belandde en er voor de veiligheid een hekwerk moest worden geplaatst. Maar dat was wel de aanleiding om een plan van aanpak te maken voor de winkelpui; een niet zo aantrekkelijke gevel met een door platen weg getimmerd bovenstuk.

De verrassing was dan ook groot toen achter deze platen bovenlichten tevoorschijn kwamen met horizontale roeden van de jaren '30 pui. Niet alle roeden waren meer aanwezig maar deze zijn teruggebracht omdat de eigenaar het beeld van de pui weer in ere wilde herstellen. Het is fijn als een eigenaar ook het belang ziet van een fraaie gevel, zeker op zo'n zichtlocatie. Nu staat er een aantrekkelijk pand met mooie pui: een aanwinst voor het gebied.

Ongetwijfeld zijn er nog op veel meer plekken in de stad verborgen parels te vinden. Zou het niet geweldig zijn als de eigenaren daar ook de meerwaarde van inzien en hun best willen doen om hun pand in ere te herstellen, zoals in dit geval?

Eeuwenoude Goudse straatjongen krijgt gezicht

Het mysterie van het omgekeerde graf

Vanaf 28 oktober is er in de Sint Janskerk een speciale tentoonstelling te zien met diverse archeologische vondsten, onder meer uit de grafkelder van de overleden burgemeester Van Rietveld en zijn familie. Daarnaast is er nog iets bijzonders te zien: een gezichtsreconstructie van een mysterieuze Goudse jongen.

Tijdens archeologisch onderzoek voorafgaand aan het funderingsherstel van het koor van de Sint Janskerk, zijn in 2014 diverse intacte grafkelders aangetroffen. Deze behoorden toe aan de Goudse elite uit de 17e en 18e eeuw ([zie nieuwsbrief 43](#)). In één van die kelders zijn de zeven skeletten van de in 1700 overleden burgemeester Van Rietveld en zijn familie nog bewaard gebleven. Een unieke vondst, omdat in Nederland zelden grafkelders worden opgegraven, laat staan dat de inhoud nog aanwezig is.

De archeologische vondsten in het algemeen en de grafkelder van de burgemeester en zijn familie in het bijzonder waren de aanleiding om een tentoonstelling te maken. Het hoogtepunt daarvan is een bijzondere gezichtsreconstructie. Maar die gezichtsreconstructie is niet gemaakt van één van de begravingen uit de kelder van Van Rietveld. Nee, juist een bijzonder graf uit de kooromgang is hiervoor uitgekozen, en niet zonder reden!

Het graf van de straatjongen

een Gouds verhaal

Evert van Ginkel

Het mysterie

Naast de grafkelders zijn er ook in de kooromgang diverse (delen van) begravingen aangetroffen; 50 in totaal. Eén begraving uit de 18e eeuw, van een jongen tussen de 16 en 18 jaar oud, trok bijzondere aandacht. Dit graf had een afwijkende oriëntatie: het hoofd lag richting het oosten in plaats van het westen. Die ligging richting het westen was zeer belangrijk voor de gelovigen. Op de Dag des Oordeels zouden de doden namelijk herrijzen uit hun graf en dan meteen Christus zien, die zich vanuit het oosten aan hen zou voordoen. Bij katholieken werden alleen priesters met hun hoofd naar het oosten begraven. Zij zouden dan bij de wederopstanding hun parochie aankijken. Maar de kerk was in de 18e eeuw protestants, niet katholiek, en deze jongen was wel erg jong voor een priester. Daarnaast zijn er in zijn gebit twee pijpfacetten gevonden: gaten in zijn tanden die wijzen op het veelvuldig en langdurig roken van een kleipijp. Uit botonderzoek blijkt bovendien dat hij regelmatig met ondervoeding en ziekte te maken heeft gehad. Dat wijst allemaal op iemand uit de sociale onderklasse, en mensen uit die klasse werden normaal gesproken juist níet in de kerk begraven.

Naamloos

Wat het mysterie nog groter maakt is dit: uit de grafboeken van de kerk, waarin staat wie op welke plek is begraven, blijkt niet wie deze jongeman is. Van de vrouw die vlak boven de jongen begraven was (en ook is teruggevonden), stond de naam in de grafregisters: Sarah Hendrina Raket, oud-moeder van het Wees-

huis, begraven in 1779. En we weten ook dat het graf zelf in die periode toebehoorde aan de voorname familie Van der Tocht. Maar tussen 1724 en 1779 zijn er geen mensen in het graf gelegd, tenminste: niet volgens het register. De jongen stond er dus niet in opgetekend.

Gezichtsreconstructie en publieksboekje

Waarom lag deze jongen in de kerk, in een graf dat niet van hem kon zijn, en ook nog eens met zijn hoofd naar de verkeerde kant? Op initiatief van de Sint Janskerk is dat mysterie aangegrepen als aanknopingspunt voor de tentoonstelling. Allereerst is er dus voor gekozen om de jongen een echt gezicht te geven. Expert Maja d'Hollosy heeft met behulp van forensische technieken een indrukwekkende, waarheidsgetrouwe gezichtsreconstructie weten te maken. Ook heeft de jongen een (verzonnen) naam gekregen: Jacob.

Daarnaast heeft schrijver Evert van Ginkel een publieksboekje gemaakt over de opgravingen in het algemeen en het graf van Jacob in het bijzonder. Het betreft een fictief verhaal waarin Gouda, de Sint Janskerk en diverse beroemde Goudse personages uit de 18^e eeuw een rol spelen. Ook wordt alle feitelijke informatie over de opgravingen en de vondsten op publieksvriendelijke wijze in het boekje gepresenteerd.

Een wetenschappelijke publicatie van de opgravingsresultaten was er al, maar met de expositie, de gezichtsreconstructie en het publieksboekje is het verhaal van de opgravingen in de Sint Janskerk nu ook voor het grote publiek beschikbaar gemaakt. Een mooi resultaat!

Geïnteresseerd? Het publieksboekje 'Het graf van de Straatjongen' is te koop bij de Sint Janskerk.

Hier vindt u de links naar de nieuwsbrieven

 [nieuwsbrief 1, 09 1991](#)

 [nieuwsbrief 2, 04 1992](#)

 [nieuwsbrief 3, 10 1992](#)

 [nieuwsbrief 4, 05 1993](#)

 [nieuwsbrief 5, 10 1993](#)

 [nieuwsbrief 6, 06 1994](#)

 [nieuwsbrief 7, 12 1994](#)

 [nieuwsbrief 8, 04 1995](#)

 [nieuwsbrief 9, 10 1995](#)

 [nieuwsbrief 10, 04 1996](#)

 [nieuwsbrief 11, 10 1996](#)

 [nieuwsbrief 12, 04 1997](#)

 [nieuwsbrief 13, 10 1997](#)

 [nieuwsbrief 14, 06 1998](#)

 [nieuwsbrief 15, 01 1999](#)

 [nieuwsbrief 16, 05 1999](#)

 [nieuwsbrief 17, 10 1999](#)

 [nieuwsbrief 18, 05 2000](#)

 [nieuwsbrief 19, 11 2000](#)

 [nieuwsbrief 20, 11 2001](#)

 [nieuwsbrief 21, 07 2002](#)

 [nieuwsbrief 22, 11 2002](#)

 [nieuwsbrief 23, 11 2003](#)

 [nieuwsbrief 24, 06 2004](#)

 [nieuwsbrief 25, 03 2005](#)

 [nieuwsbrief 26, 11 2005](#)

 [nieuwsbrief 27, 02 2006](#)

 [nieuwsbrief 28, 12 2006](#)

 [nieuwsbrief 29, 06 2007](#)

 [nieuwsbrief 30, 11 2007](#)

 [nieuwsbrief 31, 06 2008](#)

 [nieuwsbrief 32, 11 2008](#)

 [nieuwsbrief 33, 06 2009](#)

 [nieuwsbrief 34, 12 2009](#)

 [nieuwsbrief 35, 06 2010](#)

 [nieuwsbrief 36, 11 2010](#)

 [nieuwsbrief 37, 06 2011](#)

 [nieuwsbrief 38, 12 2011](#)

 [nieuwsbrief 39, 06 2012](#)

 [nieuwsbrief 40, 12 2012](#)

 [nieuwsbrief 41, 05 2013](#)

 [nieuwsbrief 42, 12 2013](#)

 [nieuwsbrief 43, 06 2014](#)

 [nieuwsbrief 44, 12 2014](#)

 [nieuwsbrief 45, 11 2015](#)